

Pécsi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar Doktori Iskolája

Jogtörténeti Alapprogram

Európai állam- és jogrendszerek modernizációja

RÁCZ ATTILA GYULA

**Birodalomból Köztársaság.**

**Az Oszmán Birodalom jogrendszerének modernizációja**

**Kemal Atatürk államreformjai.**

Doktori értekezés tézisei

Témavezető:

Dr. Kajtár István DSc, professor emeritus

Társtémavezető:

Dr. habil. Herger Csabáné egyetemi docens

Pécs 2017

## I . A dolgozat célkitűzései és kitűzött kutatási feladat rövid összefoglalása

Az Oszmán Birodalom félelmetes hírű serege 1683 nyarán Kara Mustafa nagyvezír parancsnoklása alatt még erővel döngette Bécs város, és ezzel Európa kapuit. Kevésbé több, mint két és fél évszázad múltán, 1959-ben Törökország kérelemmel fordult Európa felé, mellyel csatlakozási szándékát fejezte ki az újonnan létrejött Európai Gazdasági Közösséghez. Sőt ebben az időpontban, 1952-től datálhatóan már a NATO-nak is tagja, amely számos európai országot is sorai között tudott. Az utóbbi pár évtizedben Törökország hol erősebben, hol kevésbé elszántan fejezi ki szándékát az Európai Unióhoz való csatlakozás tekintetében. Ez alatt a két és fél évszázad alatt nem csak a kopogtatás módja az, amiben változás történt. Azt az Oszmán Birodalmat, amely a XVII. század végén mutatta legnagyobb földrajzi kiterjedését, fokozatosan zsugorodva veszítette el erejét, a XIX. században már csak úgy emlegetik: „Európa beteg embere”. A birodalmat érintő feszítő etnikai, vallási, gazdasági, politikai, a hatalmi egyensúlyra épülő biztonságpolitikai, szövetségépítési kérdéseket összefoglalóan „keleti kérdés” néven is említették. A kulturális, gazdasági, társadalmi jellemzők különbözősége mellett fontos kiemelni, hogy az ottomán állam Európa országaitól messze különböző államszervezési elvekre, azt gyökereiben meghatározó vallási rendszerre, ebből adódóan a nyugat-európai hagyományoktól, még ha figyelembe is vesszük az európai nemzetállamok jogrendszereinek különbözőségét, merőben eltérő jogrendszerre épült.

Nem túlzó tehát az állítás, hogy ez alatt a két és fél évszázad alatt a Fényes Porta kapui olyan gyökeres változás szemtanúi lehettek, amely a jogtudomány, a jogtörténet számára is figyelemre méltó sajátosságokkal bíró és szinte kimeríthetetlen vizsgálendő tárgykörrel szolgálnak.

Mindezeket figyelembe véve értekezésem középpontjában az oszmán és török állam jogrendszerét átalakító folyamat és sarokpontjai állnak. Ezek egyszerre tanúi a több mint hat évszázadot megélt Oszmán Birodalom - virágzó, stagnáló, végül lassú, de mégis megállíthatatlanul hanyatlást hozó periódusain átívelő - fennállását lezáró agóniájának és a Török Köztársaság képében történt újjászületésének, melynek megteremtése, célkitűzései, jogrendjének fordulópontjai és eredményei tekintetében Kemal Atatürk személye és tevékenysége megkerülhetetlen fémjelül szolgál.

Az oszmán-török jogrendszer változásának vizsgálata kapcsán párhuzamosan két fő pillérnek szántam kiemelt figyelmet, amelyek egyrészt az állam felépítményét és működését, másrészt a magánszemélyek közötti viszonyokat határozták meg.

Számomra a kutatási téma különlegességét az adta, hogy nem egyszerűen egy állam jogrendszerének modernizációs folyamatát követhettem végig, hanem hogy a vizsgált időszak alatt egy olyan transzformáció zajlott le, amely egy vallási jogcsalád, az iszlám jogi kultúra, a sarí'á kiindulópontjáról egy másik, a kontinentális jogrendszer átvételére irányult, és végezetül egy európai modern nemzetállam kiépítését eredményezte. Célkitűzésként a transzformáció folyamatának legfontosabb jogi dokumentumait, azok megszületésének társadalmi, külső és belső politikai viszonyok kényszerítő, befolyásoló körülményeit, hatásait vizsgáltam. Valójában a reményteli előre lépésekkel, majd rémült megtorpanásokkal tarkított, egyik jogrendszert lebontó, párhuzamosan egy másikat felépítő út mozzanatait, jellemzőit kívántam kitapintani és értekezésem eredményeként rögzíteni. Időbeni keretét az Oszmán Birodalom aranykorától kezdve, a korai és XIX. századi reformjain keresztül az alkotmányos monarchia létrejöttéig, majd az 1918. évi Mudroszi fegyverszüneti megállapodástól és az 1923. évi Lousanne-i Békeszerződés aláírása közötti időszak, továbbá az 1924-es török Alkotmány kihirdetése és a Kemal Atatürk államreformjáig terjedő időszak adja.

## **II. Az elvégzett vizsgálatok, elemzések rövid leírása, a feldolgozás módszerei**

Az értekezés első részében először is fel kívántam térképezni az oszmán állam virágzó szakaszára már megszilárdult államrendszerének alapjait, elsődlegesen a birodalom felépítményét meghatározó jogi és igazgatási rendszer legfőbb jellemzőit. Szamba vettem a kezdeti expanzió sikerességét biztosító, társadalom- és államszervezési elvekben megragadható tényezőit. Tettem ezt azért is, mert az általunk ismert európai hagyományoktól annyira eltérő az a történelmi múlt, kulturális jellemzők, vallás és az azt meghatározó sajátos oszmán jogrendszer alapelvei tekintetében fennálló különbség. A kutatómunka során szükségesnek tartottam az iszlám hiten alapuló vallási jogcsaládba tartozó jogrendszer adott korban fennálló állapotát meghatározó alapelveit, sajátosságait felfejteni és rögzíteni. Egyrészt azért is, mert ennek hiányában a kevésbé lenne lehetséges értelmezni egy-egy társadalmi és jogi jelenség, fogalom tartalmát, szerepét, hatását,

amelyek egyébként a birodalom sorsát, a változás, változtatás szükségességét, gátját, vagy egyszerűen lehetetlenségét is meghatározták. Másrészt azért, hogy minél teljesebben tudjam érzékeltetni a jogi és társadalmi transzformáció nagyságrendjét.

A dolgozat második része a birodalom stagnálásának és lassú hanyatlásba fordulásának időszakától kezdődően mutatja be a birodalom felépítményében és jogrendszerében bekövetkezett változásokat. Már a XVIII. századtól megjelennek azok a vélemények és politikai szándékok, amelyek a lehetséges változások irányaként a francia felvilágosodás során megfogalmazott jogelvek és nyugat-európai államok jogalkotás példáit tartották követendőnek. Ekkor merült fel az isteni kinyilatkoztatáson alapuló, ezért a fundamentalista felfogás szerint megváltoztathatatlannak tekintett iszlám jog megreformálásának, a nyugat-európai jogrendszerekkel való összeegyeztethetőségének kérdése is. A korai reformkísérletektől kezdve – függően a hagyományt vagy a nyugati példa támogatóinak pillanatnyi hatalmi súlyától – hol lényeges előrelépés, hol teljes visszarendeződésben elbukott kezdemények porhüvelyei szegélyezték az utat. Valóban érdemi eredményeket a Tanzimat korszak hozott, amely a Gülhane Ediktummal vette kezdetét és az 1876-os alkotmányban csúcsonodott ki. Kiemelt figyelmet fordítottam a korszak jogtörténeti szempontból kiemelt fontosságú dokumentumainak elemző bemutatására, nem hagyva figyelmen kívül az európai nagyhatalmak erőegyensúlyra törekvő, keleti kérdésben megfogalmazódott politikájának a birodalom reformtörekvéseire gyakorolt hatásait. A korszak teremtette meg a sarí'á hegemoniáját megtörő, a magánjog európai irányú fejlődésének lehetőségét, melyben jelentős szerepet játszott az idegen joganyag adaptációjával történt jogalkotás. Mivel az 1908-09-es alkotmánymódosítások jelentették a valóban működőképes alkotmányos monarchia és a parlamentáris kormányzás kezdetét, ezért megkerülhetetlenül került a korszakot lezáró jogtörténeti vizsgálat tárgyai közé.

Az értekezése harmadik részének fő fókuszában először a születendő török állam külső és belső szuverenitása kivívásának közjogi folyamata, a köztársaság alkotmányának elemző bemutatása, majd a török társadalom átformálását célzó kemalizmus alappilléreinek számba vétele után a magánjogi reform, különösen a török polgári kódex megalkotásának körülményei és sajátosságai állnak.

Az értekezés témája a kutatási módszer tekintetében nem engedte meg, hogy a társadalomtudományi elemzés módszertanának csak egy módszerével közelítsem meg a vizsgálat alá vont tárgykört. Már csak azért sem, mivel a vizsgálat tárgya két jogi kultúra,

két jogcsalád közjogi és magánjogi területét fedi le. A kutatás módszerét szükségszerűen jellemzi tehát az interdiszciplinaritás. Ezért a történeti, jogösszehasonlító, tényvizsgálat, elméleti elemző és következtető módszerek jogtörténeti megközelítéssel alkalmazott használatára támaszkodtam, kiegészülve más társadalomtudományok, mint például a kulturális antropológia, szociológia, politológia, történettudomány és néprajz kutatásmódszertani eszköztárával is. Ugyanakkor értekezésemben döntően a történeti módszert használtam az állami szervezetrendszer kialakítására szolgáló elvek, változásokat előidéző folyamatok és eredményeinek feltérképezésekor. Az elméleti elemző módszert jellemzően az alkotmányos dokumentumok szövegének vizsgálatakor alkalmaztam, amely kiegészült a jogösszehasonlító elemekkel. Összességében ezek az eljárások adták az értekezésben megfogalmazott állítások alapját.

Az értekezés elkészítéséhez a magyar turkológia világszínvonalú eredményei mellett döntően angol nyelvű szakirodalomra támaszkodtam, ami néhány esetben értelmezési nehézségekhez vezetett, hiszen az oszmán-török jogintézmények, társadalmi jelenségek nyelvi leírása tekintetében az angol kifejezések szótári meghatározása csak közelítően felelt meg az eredetileg jelölni kívánt tartalmat.

Bizonyos török források és szakirodalom nem csak nyelvi szempontból nehezítették a kutatást, hanem átírás hiányában az archaikus, korabeli nyelvezet és írásmód használata miatt is, ezért némely kifejezés értelmezése különösen sok kutatást kívánt és fejtörést eredményezett.

A harmadik részben a jogforrások vizsgálata, a szakirodalom tanulmányozása mellett első sorban Atatürk kiadott beszédeit és visszaemlékezéseit tekintetem alapul, amikor az események mozgatórugóit befolyásoló körülményeket kerestem.

### **III. rész a tudományos eredmények rövid összefoglalása, azok hasznosítása, illetve a hasznosítás lehetőségei**

Az Oszmán Birodalom egy oguz török, vérségi köteléken alapuló nemzetségi társadalom alapjairól indulva kezdte meg kiépülését. Az államiság csíráját a vérségi kötelékeket szétszakító, Bizánc nyugat-anatóliai határvidékét ostromló iszlám hitharcosok katonai szervezetére támaszkodó emírség képezte. A több mint hat évszázadig fennállt birodalom és dinasztia névadója Osman Gâzî, aki az iszlám világ kis-ázsiai határterület vidékén

szent hitharcot folytató hitharcosok, és az általuk uralt terület feletti vezető tisztséget töltötte be. Osman és utódai a mongol támadások hatására megroppant Konyai Szeldzsuk Szultánátustól függetlenedve léptek az önálló államiság kialakulásának útjára. Hatalmát a Balkán félszigetre kiterjesztő, majd Konstantinápolyt is bekebelező birodalom aranykorát a „Törvényhozó” melléknévvel illetett I. Süleyman alatt élte. A birodalom ekkorra már kiépítette sajátos, kettősséget mutató adminisztratív rendszerét. Egyrészt a timar rendszerre, azaz a meghódított területeken javadalombirtokos aszkerik területi igazgatására épült, másrészt a kul rendszernek nevezett, a porta rendszerint gyermekadó formájában beszedett és katonai vagy bürokrata feladatra kinevelt rabszolgákra támaszkodva öntötte formába a - kizárólag az uralkodó személyétől függő - központi államigazgatási szervezetrendszerét. Tehát az állam egyrészt a területi igazgatást is ellátó katonai rendre, valamint a központi adminisztrációt ellátó rabszolgakatonákból álló hivatalnokrendszerre támaszkodott, ami ellensúlyozta a területi szervezetrendszerben rejlő esetleges erőkoncentrációt. Az oszmán állam területi igazgatása a nomád hadszervezet hagyományára, a katonai hierarchiára, továbbá szeldzsuk közvetítéssel a perzsa illetve bizánci elemeket is felvonultató adminisztráció örökségére épült. Ezek közös jellemzője az uralkodó iránti feltétlen lojalitás.

A XV-XVI. századra megerősödő Oszmán Birodalom nem csak a Balkán és Anatólia, a Fekete-tenger, Földközi-tenger keleti és déli térségének, a Közel-Keletnek volt vitathatatlan ura. A Mekkát és Medinát magában foglaló Hidzsaz térség bekebelezése után az uralkodói székhely, Isztanbul, miután a szultán a kalifa címet is felvette titulusai közé, a muzulmán világ egyik megkerülhetetlen vallási központjává is vált.

Nem mehetünk el azonban emellett a tény mellett, hogy az oszmán állam valójában egy olyan rablóállam volt, amely fenntartását főleg a folyamatos területhódítások és más országok vazallussá tételének eszközével megszerzett erőforrásokra alapozta. Ezeknek az államszerveződéseknek, mint ahogy azt Ibn Khaldún Al-Muqaddima című művében kifejtette, törvényszerűen előírt sorsa, hogy előbb vagy utóbb, de összeomlásra vannak ítélve. Az oszmánok állama sem kerülhette el sorsát. A kezdeti, kontinenseken átívelő sikeres expanzió után a XVII-XVIII. századtól az egyre fogyatkozó katonai sikerek egyre kevésbé tudták kielégíteni az államfenntartás gazdasági szükségleteit, melyet még a bürokrácia mérhetetlen korrupciója és az udvar pazarló költségei is terheltek. A Bécs ellen vezetett 1683. évi hadjárat utolsó nagy erőfeszítése volt a birodalomnak, mellyel végérvényesen lezárult a hódítások hősies korszaka. Majd a vereségek hatására egyre

zsugorodó oszmán állam, még ha nem is omlott össze teljesen, de egyre világosabban érezkelte Európa ipari forradalom után kialakuló gazdasági és technikai erőfölényét. Egyre több oldalról, kívülről és belülről is csak növekedett azon kihívások száma, amelyekre hathatós válaszokat kellett volna találni, így egyre gyakrabban vetődött fel az uralkodó vagy az állami adminisztráció irányítóinak részéről a reform gondolata.

Mivel az oszmán állam jellegében egy katonaállam volt, vezetőinek gondolkodási horizontját kezdetben csak a hadsereg hatékonyabbá tétele foglalta el: új hadieszközök, technikai újítások, módszerek, szervezeti felépítés meghonosításában látták a megoldást, melyek természetesen nem orvosolhatták azokat a gondokat, melyek az állam egészének egyre csikorgóbban működő gépezetében rejlettek.

A birodalom a háborúk elkerülésére törekedett, sőt fokozatos nyitás vette kezdetét Nyugat-Európa felé. 1720-ban III. Ahmed (1703-1730) követet küldött XIV. Lajos francia király udvarába. A követ megbízatása a szövetségkötés keresése mellett kiterjedt többek között arra is, hogy az erődítmények, hadieszközöket gyártó üzemek, műhelyek és egyáltalán a francia állam intézményeinek működéséről is készítsen beszámolót, melyekből inspirációt szerettek volna nyerni a birodalom újbóli aranykorának megteremtéséhez. Később a kétoldalú európai diplomáciai kapcsolatok kiépítésre jegyében a jelentősebb fővárosokban, Bécsben, Berlinben, Párizsban, Londonban állandó nagykövetségeket állítottak fel. Fontos fejlemény volt e korban a vallási iskolák oktatásban játszott hegemoniájának megtörése, amelynek az 1734-ben alapított hadmérnöki iskola (Hendesehane) adott lendületet. Ezzel megteremtődött az európai tudományos alapokon nyugvó oktatás, továbbá az ulema befolyásától független katonai értelmiségi elit kialakulásának lehetősége.

Valóban átfogó intézkedés elsőként a III. Selim (1789-1807) idején történt. Az összefoglalóan Nizam-ı Cedid-nek, azaz Új Rendnek nevezett reformkísérlet említhető, amely Nizam-ı Cedid Ordusu néven új, európai mintájú reguláris gyalogság felállításában és İrad-ı cedid Hazinesi néven a sereg finanszírozását biztosító elkülönített kincstár felállításában öltött testet. De a változtatás túl gyorsnak bizonyultak és a régi rend híveinek érdekét (különösen a janicsárságot és a vallástudók rétegét) mélyen sértőnek bizonyult. Így a kísérletnek, úgymint III. Selim életének is végül a janicsárok vezette nyílt lázadás vetett véget.

II. Mahmud (1808-1839) az Alemdar Mustafa Paşa által egybehívott ruméliei és anatóliai kormányzók, pasák, magas rangú tisztségviselők a központi hatalom

ellensúlyozása, valamint pozícióik megőrzése céljából kikényszerített Sened-i Íttifak nevezetű, afféle Szövetségi Oklevél aláírásával léphetett elődeik örökébe. Ez az első olyan oklevél, ami az Oszmán Birodalom addigi fennállása alatt megpróbálta korlátozni az uralkodó szuverenitását azzal, hogy az uralkodó egy örökletesen kinevezett tagokból álló testület felállításával kötelezte magát a végrehajtó hatalom döntéseinek előzetes megvitatására. Ezt több történész egyfajta első alkotmánylevélnek tekinti, azonban hivatkozási alapként az uralkodói szuverenitásra tett valódi korlátozó hatása a későbbiekben nem mutatható ki. II. Mahmud folytatni kívánta elődje reformjait. De felismerte azt is, hogy nem elég csak a hadsereg reformja, a fennmaradás érdekében az egész birodalom intézményrendszerét érintő változtatásra van szükség, és tanulva a példából: lassabban és óvatosabban. A folyamatok elindításának feltétele a valamikori félelmetes, ám a XIX. század elejére teljesen lezüllött, kezelhetetlensége mellett hasznavehetetlen, mi több, hatalmas anyagi forrást felemésztő janicsársereg felszámolása volt. Ezt követte az Asâkir-i Mansûre-i Muhammediye, azaz a Győzedelmes Mohamed Katonái elnevezéssel az új, reguláris, modern európai szervezési és irányítási elveken nyugvó haderő felépítése. Mindeközben az ayanok (tartományi adóbérlő, földbérlő) befolyásának csökkentése szándékával II. Mahmud tevékenységének fókuszában a központi adminisztráció megerősítése, a hatalom saját kezében történő összpontosítása állt. Nem tűrt meg semmilyen közbenső hatalmi elemet a provinciák irányítása és a központi kormányzat közötti láncban. Ezzel együtt került sor a régi kort idéző testületek és titulusok felszámolására és a végrehajtó hatalom intézményeinek nyugati minta szerinti átalakítására.

A megelőző évtizedekben egyre szorosabbá és rendszeresebbé váló diplomáciai kapcsolatok révén a nyugat-európai tudományos, technikai és oktatási eredmények mellett a felvilágosodás eszméiről is eljutottak a Boszporusz partjára. Az oszmán bürokrácia fordítóirodájában a diplomáciai levelezés mellett egyre több tudományos, oktatási és társadalomelméleti munka is fordításra került, így nem csoda, hogy a francia forradalom eszméi, a jogállamiság, az alkotmányosság gondolata előbb-utóbb az állami elit körében is ismertté, sőt haladó köreiből kívánatosként megfogalmazott törekvéssé is váltak.

A Tanzimat-nak (átszervezés) nevezett reformkorszak vizsgálata adja az értekezés második nagy témakörét, amely az 1839-es Gülhane Ediktumtól az 1876-os Alkotmányig kihirdetéséig tartott. Az oszmán állam népessége - hódításainak köszönhetően - rendkívül



heterogén képet mutatott. Az alattvalók alapvető megkülönböztető jegye az volt, hogy muszlim vallású vagy nem. E fő jelleg szerint alakult személyes jogi státusa, melynek kifejeződése a „millet” rendszer. A muzulmán lakosság számára a sarí'a törvényei mutattak utat. A kisebbségeket alkotó nem muszlim népesség, miután a fejadót megfizette, felekezete szerinti belső öngazgatással bírt, mely az oktatás és a közöttük előforduló ügyekben való bíraskodás területén a teljes függetlenséget jelentette.

A társadalmi csoportok sajátosságaira vonatkozóan még egy fontos elemet kell kiemelni. A hódítások során megszerzett földterület az államot magát jelentő szultán birtokába került, aki azt jövedelembirtokba adta, melyért a jövedelembirtokos a jövedelme arányában katonai szolgálattal tartozott, mely adomány azonban nem volt örökletes. Habár történtek fejlemények és lépések a timar rendszer felszámolására, mégsem alakulhatott ki olyan örökletes jogokkal és kiváltsággal rendelkező, független, egységes társadalmi csoport, rend, mint Európában. Ezen túlmenően jelentős, európai értelmű polgárság kialakulásának pedig még csirái sem jöhettek létre ki, mivel a gazdaságot még a XX. század elején is a kézműipari termelés jellemezte. A gyér és elégtelen, korszerűtlen úthálózat miatt néhány térség teljesen elzártan, szinte csak az önellátás szintjén működött. A külkereskedelem előnyeit pedig a kapitulációs szerződések kereskedelmi megállapodásaival, továbbá az extraterritoriális joghatóságának biztosítása mellett a nagyhatalmak fölötték le. Nem csodálkozhatunk azon, hogy az államszervezetet, a jogrendszert érintő változás motorját az állami bürokráciát alkotó, a nyugati diplomáciában jártas, az európai történéseket, szellemi áramlatokat ismerő, haladó értelmiségi réteg jelentette, melynek tevékenységét a társadalom döntő részére befolyással bíró iszlám hittudósi réteg, nemegyszer fatváokban is megnyilvánuló reakciója igyekezett hol kevesebb, hol nagyobb sikerrel fékezni. A közéletben éles viták zajlottak a nyugati módszerek és az iszlám eszmék összeegyeztethetőségének kérdéséről.

Az oszmán reformkísérletek vezető ereje tehát merőben eltér az európai alkotmányok során kiépült különböző kormányzati rendszerek kialakulásában szerepet játszó társadalmi mozgató erők bázisától. Az oszmán államot jellemző jogrendszeren végrehajtott változtatások, reformok nem széleskörű társadalmi erők által támogatott mozgások eredményeként születtek. Sem a belső gazdaság szerkezete, sem az iszlám jog nem adhatta alapját az európai értelemben vett polgárság kialakulásának. Így a nyugati jogrendszerből átemelt jogállamiság, az alkotmányosság, a személyi szabadság, a

tulajdonhoz való jog követelményét hangoztató reformok is az európai oktatáshoz elsőként hozzájutó katonai és diplomata hivatalnokrétegből kikerülő elithez köthetők. Emellett az állam felépítése, a kormányzati forma, a politikai akaratképződés szerkezetére vonatkozó álláspontok sem voltak tisztázottak. Minden intézkedés a pillanatnyi, leginkább az éppen hatalomban lévő nagyvezír befolyása és támogatottsága szerint, a rendkívül változékony politikai széljárás függvényében történt. Ezért nem meglepő, hogy a Tanzimat korszakban a legjobb szándék mellett sem volt minden tekintetben átgondolt, hatékony vagy időszerű egy-egy törvényi eszközzel elérni kívánt célkitűzés. Nem vitatható az a megállapítás, mely szerint a XIX. századi jogi reformok alapján kibocsátott törvények, rendeletek nem hosszas társadalmi folyamatok során kristályosodtak ki. A Tanzimat idején kibocsátott joganyagok fő jellemzője az, hogy jórészt egyes európai államok joganyagainak adaptációi. Mivel ezeket nem belső társadalmi erők munkálták ki, a törvények alkalmazását vagy kikényszeríthetőségét főleg a távoli, elszigetelt tartományokban sokszor az intézményrendszer hiánya, az adminisztráció értetlensége, nemegyszer teljes elutasítása akadályozta. De az adaptációk eredményeként kezdtek táptalajra lelteni és közszájon forogni olyan jogi fogalmak és intézmények, amelyek a későbbi időszak lehetőségeit erősítették.

A jogrendszer átalakításának szempontjából az első jelentős lépésnek az 1839. november 3-án kibocsátott Gülhane Ediktum tekinthető. A reformprogram a következő gondolatkörök tekintetében tűzte ki a törvényalkotás jövőbeni irányát: felekezeti különbségre való tekintet nélkül „az élet biztonsága, a becsület és vagyon védelme, az adó meghatározása, a szükséges katonaság sorozási módja és a katonai szolgálat időtartama.” Az egyes nem muszlim vallási közösségek felett maguknak gondnokságot vindikáló nagyhatalmak, mint például az ortodoxok tekintetében Oroszország, a katolikusok esetében pedig Franciaország a millet rendszer felszámolására készítették az oszmán államot. De valójában nagyhatalmi kedélyek lecsillapításán és a dokumentum bevezetőjében nevesített szándékon túlmutatóan a gyakorlatban még nem tudta keresztültörni az „alattvalói jogokra és kötelezettségekre” vonatkozó évszázados, vallásjogi alapokon nyugvó gyakorlat szemléletét.

Az oszmán állam átformálását célzó következő jelentős rendelet az 1856-ban kibocsátott Islâhat Fermânî (Birodalmi Reform Rendelet) volt. Kihirdetését, annak körülményeit ez esetben is az európai nagyhatalmak keleti kérdésben testet öltő törekvései alakították. A fermân alapvetően csak megismételte a Gülhane Rendeletben

megfogalmazott ígéreteket, törvénykezési programot, de jobban kibontva, részletezve az egyes jogintézményekre vonatkozó célkitűzéseket. Legfontosabb hatásaként említhető, hogy ezt követően gyorsult fel a nyugat-európai mintát követő törvények kibocsátása. Az iszlám jog primátusát a Tanzimat ezen korszakában alkotott törvényei törték meg. A jogrendszer modernizációjában francia, német és olasz törvénykönyvek szolgáltak példaként. Főleg a földjog, kereskedelmi jog és a büntetőjog területén. A polgári jog területén továbbra is a sarí'á volt meghatározó, melynek modernizációs kísérletét a Mecelle jelentette, ami nem volt más, mint a sarí'á, vagy éppen annak hiányzó tényállásainak az iszlám szellemével egyező cikkelyekbe foglalt gyűjteménye. Ez azonban nem tartalmazott családjogot, ami az iszlám társadalom felépítményének alapja, így az a sarí'á fennhatósága alatt maradt. A Mecelle eljárásjogi elemeket is tartalmazott, amely az újonnan felállított „polgári” bíróságok előtti jogérvényesítés kereteit szabta meg. A világi bíróságok felállításra kerülésével valójában duális jogrendszer jött létre. Ekkortól állt elő az a különös helyzet, hogy egy jogrendszeren belül két jogcsalád, a kontinentális és az iszlám jog egyszerre érvényesülhetett csaknem minden oszmán „állampolgár” esetében, de külön passzus biztosította a muszlim fél kérelmére a sarí'a alapján ítélő fórumhoz való fordulás lehetőségét.

A bürokrata elit konzervatív csoportja első sorban nem állampolgári és államépítési jogelvek érvényesülésének, garanciákat biztosító intézmények eszközét látta az európai jogintézményekben, hanem a közigazgatás hierarchizált adminisztrációs eszközének tekintette, amely (a birodalom hanyatlását meggátolandó) a birodalom minden pontját el tudta érni tudó. Másrészt a reformok célja a soknemzetiségű birodalom egyben tartása volt. A muszlim és nem muszlim alattvalók egyenjogúsításával semlegesíteni kívánták a nemzeti kisebbségek nagyhatalmak által is támogatott függetlenedési szándékát, amely paradox módon a szekuláris állam kialakulásának nem szándékolt, azonban kezdeti lépése is volt egyben. A nemzetiségek elszakadását azonban sem a mindenkire egységesen vonatkozó, felekezeti különbségekre való tekintet nélküli megvalósuló személyi- és vagyónbiztonság törvény ígérete, sem az oszmani státust létrehozó állampolgárság sem tudta megállítani.

A Tanzimat kor betetőzése az 1876-os alkotmány kibocsátása, ami egyrészt az európai nagyhatalmi helyzetnek, másrészt egy szerencsés fordulat nyomán kialakuló hatalmi űrnek, továbbá egy haladó csoportot képviselő nagyvezír helyzetkihasználásának volt köszönhető, mintsem az őszinte uralkodói akaratnak. A nagyvezír által benyújtott

francia és belga példákon nyugvó alkotmánytervezet – a processzus alatt eredeti célkitűzéseit jelentősen megkurtítva – valójában szultáni kegyből kibocsátott alaptörvényként látott napvilágot. Az államforma alkotmányos monarchia formáját öltötte, ami igazából a szuverenitás kiindulópontjaként nevezett oszmán-ház soraiból kikerülő szultán és kalifa túlhatalmát biztosította. Az uralkodó szent jogköreit felsoroló szakasz szerint a végrehajtó hatalom a szultán kezében összpontosult, ő nevezte ki a miniszterelnököt, sőt a minisztereket is, akik nem a parlamentnek, hanem az uralkodónak tartoztak felelősséggel. A törvényhozás, a kétkamarás parlament feladata tulajdonképpen csak az eljárásban való részvételre korlátozódott, egy törvény hatályba lépését a szultán kihirdetéshez kötődő passzivitása megakadályozhatta. A képviselőházat meg sem illette új törvényre vonatkozó javaslattétel joga. De az alkotmány (meghatározva a közigazgatás új területi felépítését) kimondta a közigazgatás decentralizációját és a bíróságok függetlenségét. Deklarálta az állampolgárok jogait is, de ezek valójában a kor divatja szerint felsorolt szavak maradtak, hisz valójában elmaradt a védelmüket szolgáló intézmények kiépítése. De pozitívumként értékelhető, hogy az oszmán jogrendszerben elsőként kerültek az európai jogrendszerek mintája szerinti jogi formában rögzítetté olyan fogalmak, illetve intézmények, mint például a hatalom, a szuverenitás forrása, a személyeket megillető alkotmányos alapjogok, a hatalmi ágak szétválasztása, az alattvalók jogai, választás és választhatóság. A gyakorlatban elsőként tapasztalhatták meg a választáson alapuló parlamenti képviselő formáját és a kétkamarás működés mibenlétét. Azonban szinte csak egy éves tevékenység után a szultán az alkotmány biztosította jogával élve a Krími-háborúra hivatkozva feloszlatta a parlament működését és felfüggesztette az alkotmányt.

A rövid első alkotmányos időszak után egy három évtizedes abszolutista periódus következett, amely meg nem oldotta, csak lefojtotta a birodalomban felgyülemelő társadalmi feszültségeket. A Tanzimat korban hatályba lépett jogszabályok mind a társadalom, mind a megfelelő intézményrendszer hiányában rendkívül kis hatékonysággal fejtették ki hatásukat.

Az 1908-ban kezdődő második alkotmányos periódus egy főleg katonákat tömörítő politikai mozgalom hatalomra kerülésével kezdődött. Ki kell emelni azt is, hogy az „ifjú török” mozgalom és kormány működésének talán legfőbb érdeme, hogy visszaállították az 1876-os alkotmányt. Módosításai által jött létre a működőképes

alkotmányos monarchia, így megerősödhetett a képviseleti rendszer és a parlamentnek felelős kormányzás gyakorlata.

Az I. Világháború végkimenetele nem hagyott kétséget afelől, hogy az Oszmán Birodalom végnapjait éli. Miután a vereség beismerése után az ifjú török kormány megszökött, az új szultán és szűkebb körét képviselő új központi kormányzat - hályoggal a szemén - a győztes nagyhatalmak jóindulatában bízva a birodalom és az oszmán dinasztia megmentését remélte.

Azonban volt egy olyan tette kész, operatív tevékenységre is képes, döntően katonatisztekéből, valamint értelmiségiekből álló csoport, élén Kemal Atatürk személyében egy rendkívül karizmatikus, a Dardanellák védelménél már hírnevet és tekintélyt szerző reménybeli államférfival, amely eltérően ítélte meg a helyzetet. Miután a szövetséges erők csapatai ellenőrzésük alá vonták a fővárost, Kemal és köre szerint az oszmán állam meghalt. Ebből a megállapításból fakadóan az állam felépítményét adó hat évszázadon keresztül fennálló, addig szilárdnak hitt összes alaptétel felülvizsgálatra szorult. Olyan alapvető kérdésekre kellett megfelelő, helyes és logikus sorrendben következő válaszokat adni, ami lehetővé kellett tegye, hogy a birodalom romjain mind a lakossága által támogatható, vagy legalábbis elfogadható közjogi elveken, mind a nemzetközi közélet szintjén is elismert, új, modern állam épülhessen fel. Az is nyilvánvaló volt, hogy az okkupált Isztambulból nem lehet irányítani egy ilyen politikai célokat megfogalmazó mozgalmat, ezért Atatürk és vezérkara a fővárostól messze, valamint az Antant hatalmak tényleges befolyásától és ellenőrzésétől mentes távoli Anatóliában kezdte meg ténykedését.

A független török nemzetállam megszületésében az játszott a legfőbb szerepet, hogy az Oszmán-ház a saját hatalomban maradásáért cserébe hajlandó volt elfogadni a nagyhatalmak területi igényeit és ezzel szentesíteni a birodalom felosztását, mellyel hatalmas törökök lakta terület is idegen uralom alá került volna. A nagyhatalmak elhibázott katonai és politikai lépései a „kemalistáknak” csak a köztársaság kikiáltásának útját kínálták. Tényszerűnek látszik, hogy célként már kezdetben is egy teljes mértékben független szuverén állam megteremtése fogalmazódott meg, de az államforma még nem dől el. A fő célokat legelőször az Amasya Távirat fogalmazta meg, majd az Erzerumi Kiáltvány, ezt követően a Sivasi Kiáltvány, végül az 1920-as Nemzeti Paktum szövegében kerültek – fokról fokra nagyobb társadalmi és közjogi megerősítéssel – közhírré téve. Az világossá vált, hogy a birodalom területi épségének megőrzése szóba

se jöhetett, mivel a győztes hatalmak minél nagyobb szeleteket kívántak kimetszeni testéből. Így a legfőbb cél legalább az anatóliai területek minden idegen befolyástól és korlátozástól mentes megőrzése, illetve az ősi népek tekintetében, zömmel török lakosság által lakott területek feletti uralom visszaszerzése volt. Ez egyébként erősítette az egységes török nemzetállam megteremtésének lehetőségét is. Elutasításra került minden mandátumterületre vagy protektorátussá nyilvánításra irányuló kezdeményezés. A központi kormányzat hajthatatlansága miatt a szuverenitás tekintetében is új alapokat kellett kiépíteni, mely csak azt az utat kínálta, hogy nem egy uralkodói dinasztia hagyományokon és vallási elveken nyugvó főhatalma, hanem a nemzet összességének önrendelkezése adhatja állam formájában megnyilvánuló közös létének alapjait.

Nem hiszem, hogy a kezdet kezdetén már világos és rögzített forgatókönyv szerint zajlott a végrehajtás folyamata. Ez magyarázható azzal is, hogy 1918-tól mind a belpolitikai, de különösen a külpolitikai helyzet rendkívül változó volt, és olyan események befolyásolták a „kemalisták” döntéseit, amelyeket még a legjobb szándékkal sem lehetett előre sejteni. De megállapítható, hogy Atatürk és köre mindvégig kényszerben ügyelt arra, hogy az Anatóliából irányított, a Rumélia és Anatólia Nemzeti Jogvédő Társasága néven jogi személyként bejegyzett mozgalom minden lépésében végig a hatályos alkotmány és egyéb vonatkozó (pl. egyesülési) törvény betartásával működjön, míg ki nem írták az új parlamenti választásokat. Ki kell emelnem, hogy a váratlan események adta helyzetek, amelyek akár a bukást is előidézhatték volna, még ha hihetetlen erőfeszítéseket, áldozatokat is követeltek, kihasználásuk tekintetében szinte kizárólag a kemalisták megerősödését és célkitűzéseik elérését segítették. Értekezéseimben rá kívántam világítani annak a folyamatnak döntő fontosságú pontjaira, amelyek végezetül a nemzetközi szinten kivívott függetlenség és a Török Köztársaságot illető kétség nélküli nemzeti szuverenitás elismerését eredményezték. Ilyenként említhető a görögök partraszállása Izmirben, amely világossá tette a nagyhatalmak jövőbeni szándékait, továbbá elindította a törökök függetlenségi háborúját, sőt közvetve meg is sokszorozta a kemalisták támogatottságát; a parlament 1920. évi feloszlata, amely egyenesen a kemalisták legitimitásának alapját megteremtő, az oszmán központi hatalomtól független Nagy Török Nemzetgyűlés megalakulásához vezetett, ami a törvényhozói és végrehajtói hatalom hordozójaként fokról-fokra a nemzet szuverenitásának jelképeként is szolgált.

Különös érdekességgel bír a szultanátus és a kalifátus megszüntetésének közjogi folyamata. Azért is, mert a köztársasági eszme mibenlétét, a hatalom forrását a Korán, illetve a Mohamedhez köthető hagyomány alapján magyarázta és tette elfogadhatóvá, miközben magát a hit védelmezésére hivatott szultanátus és kalifátus intézményét bontotta le. Továbbá az állam és vallás elválasztásának indokát is világossá tette. A kalifátus léte egyrészt természetesen az államhatalom kettősségének és az oszmán ház visszatérésének veszélyét hordozta, de az immár felbomlott birodalom még névlegesen sem tölthette be védelmező szerepet az iszlámhitű népek tekintetében, így hamarosan eltörlésre is került.

A birodalom képviselőjében kötött, ám a kemalisták által elfogadhatatlan Sevres-i Béke újra tárgyalása a Lausanne-i Békével zárult. Eleinte kérdéses volt a Nagy Török Nemzetgyűlés delegációjának tárgyaló partnerként való elfogadása, de a győztes függetlenségi háború, a vitathatatlan hatalmi helyzet és a közjogi tekintetben minden európai és belső jogi kívánalomnak megfelelő delegáció tevékenysége a kemalisták teljeskörű nemzetközi elismerését hozta. Teljesültek a Nemzeti Paktum célkitűzései, többek között a rögzített államhatárokon belül tudta a többségi török területeket, sikerült felszámolni az önálló gazdaság megteremtését gúzsba kötő, és még mindig a személyes jog talaján álló kapitulációk rendszerét.

Ezt követően, 1924. július 24-én hirdették ki a Török Köztársaság Alkotmányát, mely lezárta azt a közjogi folyamatot, amely eredményeként az első köztársasági elnök, Kemal Atatürk és köre új államot hozott létre az Oszmán Birodalom romjain. A köztársaság kiépítésében egy szűk, szintén katonai múlttal rendelkező - a központi vezetőségében közel azonos időben, a katonai akadémián végzett - tiszt kapott helyet. Civil személy csak oktatási vagy kulturális területen tölthetett be magasabb állami funkciót. Kemal céltudatosan használta az oszmán kor hatalmi szimbolikáját tekintélye és legitimitása erősítése céljával, melyre példa a gázi cím elfogadása és az oszmán állam történetében kiemelt szimbolikával bíró helyszíneinek használata. Tény, hogy egy független török nemzet és köztársaság született, azonban a köztársaság szuverenitásából fakadó képviselői demokrácia elvén alapuló akaratképződés az évszázadokon át fennálló feltétlen lojalitás, továbbá az egypárti struktúra miatt nem éledhetett fel. Az 1924-es alkotmány a neoprezidenciális rendszer kialakulását segítette elő. Az elnök legitimitációja nem közvetlen választáson alapult. Hatalma a nemzetgyűlés választásán nyugodott, azonban a köztársasági elnök jogköreit alkotmányos túlsúly jellemezte. Atatürk

tevékenysége során nem törekedett a hatalomgyakorlás alkotmányban rögzített formáinak és eljárási rendjének csorbítására, azonban pártelnöki szerepe és egypárti parlamentje valójában nem veszélyeztette elnöki hatalmának, mi több, politikai akaratának feltétlen érvényesülését.

A köztársaság megszületése után vált szükségessé egy merőben más talajon álló jogrendszer kiépítése, amely az eredmény tekintetében - a kemalizmus alapelvei között meghatározó szekularizáció jegyében - teljes szakítást jelentett vallási jogrend minden elemével. A jogrendszer kiépítésének fő sarokpontja a ZGB adaptálásaként a Török Civil Kódex 1926-os kihirdetése volt.

Az értekezés folyamatában mutatja be az oszmán-török állam felépítményét meghatározó elveket, alattvalóinak, polgárainak államhoz és egymáshoz fűződő viszonyának jogrendszerben megjelenő formáinak kialakulását, okait, céljait, a jogalkotói szándék sikerességét, helyénvalóságát, de tévedéseit, kudarcait is. Ezek felfejtését segíti elő az oszmán-török állam majd hét évszázados történetében legfontosabb jogi jellegű dokumentumok és törvények elemző áttekintése. Ugyanakkor segít megérteni azon konfliktusforrások kiindulópontjait, amely az adott korban szükségszerűen terelte egy bizonyos irányba a jogrendszer változását. A szükségszerűség vezérelte tendenciák máig ható szálakat hagytak elvarratlanul. Ilyenként említhető a török nemzetállam kialakulását eredményező szultanátus és kalifátus eltörlése is, amely olyan kérdést hagyott nyitva évtizedeken keresztül, ami a mai kor államainak és civilizációinak választ igényli. A megnyugtató válaszok kidolgozásához a jogtörténet eszközeivel feltárt összefüggések is segítséget nyújthatnak.

#### **IV. Az értekezés témaköréből készült publikációk jegyzéke**

Rácz Attila Gyula

Miért költözködött be Germanus Gyula szobájába isztambuli szállásadónője?  
*JURA* 23:(1) pp. 346-362. (2017)

Arzu Oguz

Rácz Attila (ford.);

Az összehasonlító jog szerepe a török polgári jog fejlődésében  
pp. 1-13.

Eredeti cím: The Role of Comparative Law in the Development of Turkish Civil Law.

*Pace International Law Review*, Vol. 17, Issue 2 Fall 2005, Article 9. (2016)

<https://terebess.hu/keletkultinfo/Arzu-Oguz.pdf>



Halil Inalcik

Rácz Attila (ford.);

A hódítás oszmán módszerei

pp. 1-21.

Eredeti cím: Ottoman Methods of Conquest. Studia Islamica, No. 2 (1954). pp. 103-129. (2016)

<https://terebess.hu/keletkultinfo/Halil-Inalcik.pdf>

Tuncay Zorlu

Rácz Attila (ford.);

Oszmán hajó-vízrebocsátási ceremóniák: szokásgyakorlat jelképek és rítusok között  
pp. 1-10.

Eredeti cím: Ottoman Ship Launching Ceremonies : a Practice between Symbols and Rites. International Review of Turkology, 2008, Vol. 1. Issue 1. pp. 55-64. (2016)

<https://terebess.hu/keletkultinfo/Tuncay-Zorlu.pdf>

Rácz Attila

Agónia és születés, a szuverenitás lépcsőfokai 1919-től a Török Köztársaság kikiáltásáig

In: Ádám Antal (szerk.)

PhD Tanulmányok 13. . 422 p.

Pécs: PTE ÁJK Doktori Iskola, 2014. pp. 309-332.

Rácz Attila

Birth of the Modern Turkey: Brief history and features of the constitution of the Turkish Republic of 1924

In: Pánovics Attila , Szőke Gergely László (szerk.)

Essays of Faculty of Law University of Pécs Yearbook 2014 . Pécs: University of Pécs Faculty of Law, 2014. pp. 143-164.

Rácz Attila

Haci Bektas fiai

Előadás, Iszlám pénzügyek workshop, Bószénfai Szarvasfarm, Kaposvári Egyetem EC Vadgazdálkodási Tájékoztató, 2014. június 26. (2014)

<https://terebess.hu/keletkultinfo/Haci-Bektas-fiai.pdf>

Rácz Attila

A mongol társadalom és állam alapjai a XIII. században

Dunakavics 1:(3) pp. 13-32. (2013)

Rácz Attila

The pathway to the First Ottoman Constitution

In: Balogh Zsolt György , Chronowski Nóra , Hornyák Szabolcs , Nemessányi Zoltán , Pánovics Attila , Peres Zsuzsanna , Szőke Gergely László (szerk.)

Essays of Faculty of Law University of Pécs: Yearbook of 2013. 263 p.

Pécs: University of Pécs Faculty of Law, 2013. pp. 201-216.

RÁCZ ATTILA

Ottoman state reforms from the eighteenth century to the Hatt-i Sharif of Gülhane  
In: Balogh Zsolt György, Chronowski Nóra, Hornyák Szabolcs, Nemessányi Zoltán,  
Pánovics Attila, Peres Zsuzsanna, Szőke Gergely László (szerk.)  
Essays of Faculty of Law University of Pécs: Yearbook of 2012. 296 p.  
Pécs: University of Pécs Faculty of Law, 2012. pp. 237-250.

RÁCZ ATTILA

Az oszmán államigazgatás alapjai és kiépülése a korai oszmán korban  
In: Ádám Antal (szerk.)  
PhD tanulmányok 10.. 528 p.  
Pécs: PTE ÁJK Doktori Iskola, 2011. pp. 375-392.